

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 4 (100)

4 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Астана, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Астана, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Астана, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Астана, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Астана, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Черепанов Т.К.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:

Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Астана, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Астана, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Астана, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Астана, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Астана, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор

Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор

Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С., Черепанов Т.К.

Адрес редакции:

050100, Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Astana, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Astana, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Astana, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Astana, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Cherepanov T.K.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan, Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEW HISTORY
НОВАЯ ИСТОРИЯ**

FTAMP 03.01.2021

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_59

**1836-1838 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС****Шамғонов Аманкелді^{1*}ID**¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

*Автор-корреспондент

E-mail: shamgonov42@mail.ru (Шамғонов)

Түйіндеме. Мақалада 1836-1838 жылдарда Қазақстанның Батыс аймағында болған қазақ батырлары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс тарихы архивтік деректер мен тарихшы-ғалымдардың зерттеулері негізінде жазылған. Соңғы жылдарға дейінгі көтерілістің кезеңдеріне байланысты жіберілген ағаттықтар түзетіліп, үстіміздегі ғасырдың басында ғылыми айналысқа енгізілген көтерілістің жаңа кезеңі келтірілген. Көптеген тарихшы ғалымдардың оқулықтарда 1838 жылы Бөкей Ордасында көтеріліс болды деген пікірлерінің негізсіздігі дәлелденген. Кіші жүздің Батыс бөлігіндегі қазақтардың көтеріліске шығу себептері жан-жақты көрсетілген. Мақалада Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының Кіші жүзде сұлтан Қайыпқали Есімұлымен күш біріктіру себебі нақты айтылған. Исатай батырдың Тастөбе, Ақбұлақ шайқастарындағы соғыс тактикасын көрсетуге үлкен көңіл бөлінген.

Кілт сөздер: Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, Бөкей ордасы, Кіші жүздің батыс бөлігі, халық-азаттық көтеріліс, Қайыпқали Есімов, сұлтан Баймағамбет Айшуақов, полковник Геке.

МРНТИ 03.01.2021

**НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ
В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА В 1836-1838 гг.****Шамғонов Аманкелді^{1*}ID**¹Атырауский университет имени Х. Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: shamgonov42@mail.ru (Шамғонов)

Аннотация. Статья посвящена истории народно-освободительного восстания под руководством батыров Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова, произошедшего в Западном регионе Казахстана в 1836-1838 гг. История восстания изложена на основе архивных источников и исследования ученых историков в годы независимости РК. В статье большое внимание уделено освещению причин и характера; этапов и целей; а также хода и причин поражения восстания. Доказано необоснованность отдельных авторов учебников о том что, в 1838 году произошло восстание в Букеевской Орде. Подробно изложены причины восстания казахов в западной части Младшего жуза. В статье четко изложена причина объединения усилий Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова с султаном Каипқали Есимовым в Младшем жузе. Большое внимание уделено реконструкции тактики боевых действий Исатая батыра в боях Тастөбе, Ақбұлақ.

Ключевые слова: Исатай Тайманов, Махамбет Утемисов, Букеевская орда, Западная часть Младшего жуза, народно-освободительное восстание, Кайыпқали Есимов, сұлтан Баймағамбет Айшуақов, полковник Геке.

IRSTI 03.01.2021

**PEOPLE'S LIBERATION UPRISING
IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN IN 1836-1838****Shamgonov Amankeldy** ^{1*}ID¹Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: shamgonov42@mail.ru (Shamgonov)

Abstract. The article is devoted to the history of the People's liberation uprising led by batyrs Issatay Taimanov and Makhambet Utemissov, which took place in the Western region of Kazakhstan in 1836-1838. The history of the uprising is presented on the basis of archival sources and research by historians in the years of independence of the Republic of Kazakhstan. In the article, much attention is paid to highlighting the causes and nature; stages and goals; as well as the course and causes of the defeat of the uprising. It is proved that some authors of textbooks are unfounded on the issue the uprising in the Bukey Horde in 1838. The reasons for the uprising of the Kazakhs in the western part of the Younger Zhuz are described in detail. The article clearly states the reason for combining the efforts of Issatay Taimanov and Makhambet Utemissov with Sultan Kaipkali Yessimov in the Younger Zhuz. Much attention is paid to the reconstruction of Issatay Batyr's combat tactics in the battles of Tastobe, Akbulak.

Key words: Isatay Taimanov, Makhambet Utemisov, Bukey Horde, Western part of the Younger Zhuz, people's liberation uprising, sultan Baimagambet Aishuakov, polkovnik Geke, Kaipkali Esimov.

Кіріспе. Өткен ғасырдың 20-жылдарының орта кезінен бастап 1836-1838 жылдарда Қазақстанның батыс аймағында қазақ батырлары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс туралы көптеген зерттеу еңбектер жариялана бастағаны мәлім. Ал Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі жылдарда осы көтеріліс тарихына байланысты біраз жаңа ғылыми-зерттеу еңбектер жарық көрді. Сол еңбектерді зерделей келе көтеріліс тарихына байланысты әлі де анықтай түсетін жағдайлардың бар екендігі байқалуда.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында Қазақстанның батыс өңірінде ерекше әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай қалыптасты. Сол ғасырдың 20-40 жылдарында Бөкей ордасы қазақтары Қазақстанда тұңғыш рет «өтпелі кезенді» бастан кешірді. Өтпелі кезеннің басты белгілері: жерді жеке меншікке беру және ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі басқару жүйесінің ығыстырылып, оның орнына жаңа-отарлық үстемдікке бейімделген басқару жүйесінің енгізілуі болды. (Қойгелдиев, 2004: 121). Осы мезгілде Бөкей ордасында ескі мен жаңаның, яғни мезгілі өтіп бара жатқан феодалдық қоғам мен қазақ жеріне енді еніп келе жатқан капиталистік қоғам арасындағы қайшылық анық байқалды. 1836-1837 жылдарда Бөкей ордасын дүр сілкіндірген халық-азаттық көтеріліс сол қайшылықтың салдары еді.

Мақаланың мақсаты: 1836-1838 жылдарда Қазақстанның батыс аймағында болған көтерілістің шығу себептерін, кезеңдерін анықтау. Сонымен бірге мақалада көтерілістің жүрісі, негізгі шайқастары мен жеңілу себептері көрсетіледі.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың басты дереккөз базасы ҚР Орталық мемлекеттік архивінің 4 және 78 қорлары болып табылады. Оған қоса Астрахань, Орынбор мемлекеттік архивтерінен де осы тақырыпқа байланысты жекеленген құжаттар алынды.

Сонымен бірге осы тақырыпты зерттеушілердің еңбектері де (Рязанов, 1991; Досмұхамедов, 1998; Кенжалиев, 1991; Есмағамбетов, 2003; Бердіғожин, 2011; Сарай, 2012; және т.б.) жан-жақты пайдаланылды.

Мәселенің зерттелу барысында кейбір ағат пікірлердің бар екендігі байқалды. Солардың кейбіреулерін атап өтетін болсақ:

1. Көтерілістің кезеңдері туралы: академиялық «Қазақстан тарихының» 3-томында көтеріліс 3 кезеңге бөлініп көрсетілген. I кезең - 1833-1836 жылдар; II кезең-1837 жылдың басы мен сол жылдың қараша айының ортасы; III кезең - 1837 жылдың желтоқсан айы мен 1838 жылдың 12 шілдесіне дейін (Қазақстан тарихы, 2010: 337-338). Профессор Ж. Қасымбаевтың негізгі және орта мектептердің, лицейлер мен гимназиялардың 8-сыныбына арналған «Қазақстан тарихы» оқулығындағы «1836-1838 жылдардағы Бөкей ордасындағы шаруалар көтерілісі» атты тақырып мәтінінде де көтеріліс 3 кезеңге

бөлінген (Қасымбаев, 2004: 91). Бұл жерде оқушылар үшін де, тарихшы-мұғалімдер үшін де, тіпті қалың жұртшылық үшін де түсініксіздік тудырып тұрған бір нәрсе, ол көтерілістің І кезеңінің 1833 жылдан басталуы, яғни оның тақырыпта көрсетілген жылдардан тыс тұрғаны. Егер көтерілістің кезеңдері сол оқиға болған жылдардың (бұл жерде 1836-1838 жылдар аралығы – автор) ішінде болуы керек емес пе деген қарапайым логикаға сүйенсек, онда І кезеңнің 1833 жылдан басталуы мүлде қисынсыз. «ІІ кезең, көтерілісшілердің ханға қарсы бас көтеруінен (1837 жылдың басы) басталып...» деген жолдарды да негізсіз деп қараған жөн. Себебі көтеріліс 1836 жылдың көктемінде Жәңгір хан мен оның сыбайластарына қарсы басталып кеткен жоқ па? Оған қоса, Ж. Қасымбаев ІІІ кезеңді көтерілісшілер күшінің әлсіреу кезеңі деп көрсетеді. Бұл жерде «Бұл кезең жаңа шайқастарға әзірлік барысында көтерілісшілердің күштерін қайта қалыптастыру және Ақбұлақ өзенінде толықтай жеңілу кезеңі болып табылады» делінген «Қазақстан тарихының» ІІІ томындағы пікір әлдеқайда дұрыс (Қазақстан тарихы, 337-338). Егер Х. Досмұхамедовтың, И. Кенжалиевтың ғылыми зерттеулеріне сүйенетін болсақ, онда көтеріліс 2 кезеңнен тұрады. 1-ші кезеңде көтеріліс Бөкей ордасында басталып, дамиды және аяқталады. Ол 1836 жылғы наурыз бен 1837 жылғы қараша айының орта кезін қамтиды. Бұл – көтерілістің еуропалық кезеңі. 2-ші кезеңде көтеріліс Кіші жүздің батыс бөлігінде өрістейді. Ол 1838 жылдың алғашқы 6 айын қамтып, 12 ші шілдеде Ақбұлақ шайқасымен аяқталады. Бұл – көтерілістің Азиялық кезеңі. Жалпы алғанда көтеріліс Еуропа құрлығында басталып, Азияда аяқталады («Алаш», 2010: 66).

2. Кейбір тарихшы ғалымдар, соның ішінде «Қазақстан тарихы» оқулығы авторлары көтерілістің жылдары мен жерлерін қате көрсетуде. Мысалы: Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған 2018 жылы «Мектеп» баспасынан шыққан «Қазақстан тарихы (XVIII-XIX ғғ.)» оқулығынан параграф 25-26 «1836-1838 жылдардағы Бөкей ордасындағы қазақтардың көтерілісі» деген тақырыпты көреміз (Қазақстан тарихы, 2018: 75). Алайда, көтерілістің 2-ші кезеңі яғни Азиялық кезең 1838 жылдың алғашқы 6 айында Кіші жүздің батыс бөлігінде болған және оқиғаның Ақбұлақ шайқасымен аяқталғанын ескерсек, онда «1838 жылғы Бөкей ордасындағы көтеріліс» деген мүлде жаңсақ болып шығады. Нақты айтқанда, 1838 жылы Бөкей ордасында ешқандай да көтеріліс болмаған. Олай болса, бұл тақырыптағы көтеріліс болған жер (Бөкей ордасы) деп қате көрсетілген.

3. Көптеген тарихшы-ғалымдардың көтерілістің 2-ші кезеңін ашып көрсетуге өте құлықсыз екендігін байқау қиын емес. Тіпті, олардың кейбіреулері ХХ ғасырдың 60 жылдарында тарихшы ғалым Е. Бекмахановтың «Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс Азия бетте өзінің таптық мәнін жойып, реакциялық сипат алады», - деген пікірінен арыла алмай жүр ме?» – деген ойға қаласың (Бекмаханов, 1966: 60). Ал, шын мәнінде осы аймақта көтеріліс басшылары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы күресті бұрын болмаған жаңа сатыға көтерген болатын. Біздің бұл пікіріміз мақаланың мазмұнында толық дәлелденеді.

Талқылау. Алдымен 1836-1837 жылдарда Бөкей ордасында болған көтерілістің шығу себептеріне тоқталсақ: 1. Ішкі орданы Бөкей хан мен Шығай сұлтан басқарған тұста қазақтар жерді қауымдық (рулық) негізде пайдаланды. Ал, патшаның сеніміне кірген Жәңгір хан ХІХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап қазақ қоғамындағы бұрыннан қалыптасқан жер иелену дәстүрін тоқтатып, жайылымға жарамды 6500000 десятина жердің 400000 десятина құнарлы бөлігін өзі иемденіп, империяның ең ірі помещиктері қатарына қосылды. (Қазақ көтерілістері, 2014: 257). Жәңгір хан қоғамдық жерлерді біртіндеп жеке адамдардың иелігіне өткізе бастады. Жер әуелі ханға қызметі жаққан сұлтандар мен билерге, өз ағайындарына үлестірілсе, кейін бай қазақтарға ақшаға сатылды. Мысалы, Қарауылқожа Бабажанов Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы 700 мың десятина, ноғай руын басқарушы Шомбал Ниязов 1 млн. 800 мың десятина, сұлтандар Шыңғали және Мүшеғали Ормановтар Қамыс-Самар көлдері маңайынан 700 мың десятина, сұлтан Меңдігерей Бөкейханов – 400 мың десятина, Беріш руының басқарушысы Балқы Құдайбергенов 300 мың десятина жерге ие болды. Осылайша, 4 млн. 700 мың десятина жер хан, сұлтандар мен рубасылардың иелігіне өтіп, халықтың пайдалуына барлық жердің 1/3 бөлігі ғана қалды. 1830-1845 жылдар аралығында Жәңгір хан жеке тұлғаларға жерді меншіктеу құқын беретін 1517 грамота үлестірді (Рязанов, 1991: 9). Осылайша, жерге жеке меншікті қалыптастыруға бағытталған Жәңгір хан реформасы қазақ қоғамында жаңа таптық, яғни нарықтық қатынасқа бағытталған жеке меншік жер иеленушілер табының түзелуіне қажет алғышарттарға жол ашты. Ашық және зорлық әдістер арқылы жүргізілген бұл шара бұрын жерге жеке меншіктің не екендігінен хабарсыз еркін рулық қауым мүшелерінің мүддесіне қайшы келді. Көне заманнан бері қалыптасып келе жатқан негізгі құқықтарына қауіп төнгендігін байқаған еркін қауым мүшелері Жәңгір хан жүргізген әлеуметтік реформаға қарсы қолдарына қару алып, көтеріліске шықты. 2. Жәңгір хан өзін жақтаушыларға әкімшілік орындарды

бөліп беру кезінде үлкендерден гөрі жасырақ сұлтандар мен старшындарға көбірек көңіл бөлді. Ал, халық болса, өкімет басынан көбірек тәжірибе жинақтап ысылған, көпті көрген көнелер мен ескі салт-дәстүрді жақсы білетін адамдарды көруге дағдыланып кеткен-ді. Ордадағы басшы қызметтерге жастарды тағайындау және олардың халықпен тәкаппар сөйлесуі, ел ішінде ханға деген өкпе-наз бен наразылықтың тууына себеп болды. Кезінде губернатор Эссен Жәңгір ханның назарын осыған аударып, халықтық дәстүрге абай болуға кеңес берген болатын (Исатай Тайманұлы азаттық күрес сардары, 2016: 39).

3. Көтерілісшілердің ханға наразылығының бірі - Жәңгірдің 1833-жылы Қарауылқожа Бабажановты бұрын старшын Исатай Тайманұлының қарауында болған Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы жерлерге басқарушы етіп тағайындауы болды. Қарауылқожа Бабажанов қарапайым халықты езуші ретінде, ірі өсімқор-саудагер ретінде, хан саясатын қолдап, оны жанын сала орындаушы ретінде белгілі еді. Ол өзінің Каспий теңізі жағалауындағы жерлерінде қоныстанған шаруалардан өз пайдасына әр 3 жылқыдан – 2 сом, әр үйден – 2 сом, әр старшинадан – 1 жылқыдан жинаттырды (Народно-освободительное движение казахов в 1836-1838 гг. 1992: 25). 1834 жылы Қарауылқожа қазақтардан 400 тоқты жинап алып, помещиктерге 100 мың бума қамыс дайындадты. Алған қойларының көбі Қарауылқожаның өзінде қалды. 1835 жылы граф Безбородконың жерін қыстаушы қазақтардан 10000 сом жинатып, оның 9000 сомын өзі иеленді. Қарауылқожаның 2 жылда тапқан пайдасының өзі 12 мың сом болған (Есмағамбетов, 2003 :56) Халықта ежелден келе жатқан көзқарас бойынша Қ. Бабажановтың қожа тұқымынан шығуы себепті, оның қазақ руларын басқаруға хақысы жоқ еді. Алайда, Бабажановты тағайындау жөнінде шешім қабылдаудың алдында және одан кейін ханға жолданған топ болып жазылған арыздар мен ескертулер ескерусіз қалды. Осыдан кейін әбден ашынған халық бұқарасы ашық қозғалысқа шықты. 4. Хан ордасына жиналатын 2 түрлі алым – салық та халыққа үлкен ауыртпалық әкелді. Алым-салықтың бірінші түрі – мемлекеттік салық-зекет, ал, екіншісі, хан ордасын асырауға арналған - соғым болды. Зекеттің мөлшері төмендегідей болып тағайындалды: 5 түйеден – 1 қой, 10 түйеден – 2 қой, 30 сиырдан – 1 өгіз, 60 сиырдан – 2, 40 қойдан – 1 қой, 120 қойдан – 2 қой. Зекеттен бір жылда хан ордасына 82 мың сомдай ақша мөлшерінде немесе 4 мың жылқы жиналатын. Соғым ханға әр үйден жиналды. Соғым арқылы ханға жылына 10 мың сом ақша түсетін (ҚР ОМА, 1974: 309-310). Тек 1836-жылы Жәңгір ханға елден 18000 қой, 800 өгіз, 1000 жылқы, 700 түйе жиналды (ҚР ОМА, 2231: 669). Мұның өзі ханның өз заманында ірі феодал болғандығын көрсетеді. Жәңгір ханның Петербургке баратын сапарларының бар шығыны да елден жиналды. Одан басқа елден киіз, жүн, былғары және басқалар жиналған. Мысалы, 1836 жылы хан 500 киіз жинатқан. Жыл сайын хан сарайына өткізілуге тиісті алым-салық қазақ шаруаларына ауыр тиді. Ноғай руы – 40000 сом, Қызылқұрт – 30000, Байбақты – 40000, Жаппас – 30000, Беріш – 60000, Шеркеш – 50000, Алшын – 40000, Адай – 25000, Жетіру – 20000, Есентемір – 10000 сом ақшалай салық төлеуге тиіс болды (Шамғонов, 2019: 35-36). Алым-салықты жинаушы сұлтандар мен билер де өздерін «ұмытпай», алым-салықты артығымен жинайтын. Көп мөлшерде жиналған әртүрлі салықтар халықтың әлеуметтік жағдайына әсер етіп, олардың феодалдарға деген наразылығын күшейтті. Орынбор генерал-губернаторы Перовский Жәңгір ханға жазған хатында: «Исатайлықтар жеңіл-желпі себептермен атқа қонатын жай айқайшыларға ұқсамайды. Мұндай адамдар қайғы-қасіретке ұшырататын әрекетке асығыс бара қоймайды. Сіз басқаратын ордадағы сұлтандар мен билердің қазақтардың басым көпшілігіне істеп отырған қысымшылықтардың шектен шыққаны маған енді ғана мәлім болып отыр. Басқа нәрселерді айтпағанның өзінде, әртүрлі себептермен қазақтардан өндірілетін есеп-қисапсыз алым-салықтарды ғана есіңізге саламын», – деп жазды. 5. Бөкей ордасындағы қазақтар феодалдық езгіге қоса патша өкіметінің отаршылдық озбырлығынан да үлкен зардап шекті. XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы 300 мың десятина жерді иемденген князь Юсупов, граф Безбородко сияқты помещиктер қар қалың жауып, қыс қатты болған жылдары қазақтардың малдарын қалың қамыс арасын ықтындап, паналауға жібермеді (ҚР ОМА, 51: 55-70). Жіберген жағдайда сол үшін мал беріп, ақша төлеуі қажет болды. Өте суық болған 1833-1834 жылдың қасында К. Юсупова 6 мың сом, князь Б. Юсупов 1000 сом ақша төлеуді талап етті. Әйтпеген күнде оларды қысқы орындарынан қуып шығамыз деп қорқытты. Әсіресе, 1834-1835 жылдың қысында саяжай басқарушыларымен жасалған келісім-шарттың баптары қазақтар үшін өте ауыр болды. Онда қазақтар малдарымен бірге қыстап шыққаны үшін ақша төлеуге және 100000 бау қамыс шауып, оны ватагаларға апаруға, сонымен бірге Жамбайға жақын жердегі қазақтар малдарын қыстатқаны үшін 25 мың бау қамыс дайындауға тиісті болды (Кенжалиев, 1991: 135). Қыста қазақтар тек киіз үйлерде тұратын, ағаш үй салуға рұқсат етілмеді. 1815-1823 жылдарда Бөкей ордасын басқарған Шығай сұлтанның ағаштан салдырған үйі 1825 жылы Орынбор генерал-губернаторының жарлығымен құлатылды (ҚР ОМА, 8: 14-15). Сол сияқты сұлтан Шөке Нұралиевтің

Қамыс-Самар көлдеріне жақын жерде салдырған үйі де Орал әскери кеңсесінің тәртібімен бұзылды. б. Жайық әскери кеңсесі Үлкен және Кіші Өзендер мен Қамыс-Самар көлдері маңайындағы мал жайылымы үшін қолайлы жерлерді қазақтардан өздеріне еріксіз алып қойды. Қыс қатты болған жылдары қазақтар малдарын жоғарыда аталған көлдердің жағалауындағы қалың қамыс арасына айдап апарып, оларды суықтан үсіп өлуден сақтауға тырысты. Казактар болса, олардан сол үшін мал не ақша талап етті. Сонымен бірге, қазақтарға көлден балық аулауға, ащы көлдерден тұз өндіруге де рұқсат етілмеді. Мұндай әділетсіздікті патша үкіметінің шенеуніктері де көріп мойындады. Бұл туралы сенатор Энгель граф Нессельродеге «Қырғыздардың (қазақтардың – автор) көрген зәбірлері үшін шағымдануға толық құқығы бар. Себебі, Орал әскерлері зорлықпен өзгенің жеріне қол сұқты», – деп жазды (Бекмаханов, 1966:47). Бұл жағдайлардың қай-қайсысы да қазақ шаруаларының үлкен наразылығын туғызды.

Осы себептердің бәрі 1836-1837 жылдардағы Бөкей ордасындағы көтерілістің сыйпаты жағынан хан-сұлтандардың, билер мен байлардың және қожалардың феодалдық езгісіне және патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бағытталғандығын көрсетеді. Қорыта айтқанда, Бөкей ордасында болған көтерілістің шығу себептері – патшалық биліктің тікелей қолдауына сүйеніп, Жәңгір хан жүргізген әлеуметтік тұрғыдан әлсіз және әділетсіз реформалардың салдары болды.

Бөкей ордасындағы 20-ға жуық, яғни барлық ру қазақтарының көтеріліске қатынасуы – оның жалпықазақтық сипатта болғандығын көрсетеді. Көтерілістің ерекшелігі де осында болатын. Оның қозғаушы күштері 2 жақты қаналған қазақ шаруалары еді. Сонымен бірге, көтеріліске Жәңгір ханның елді басқару саясатына наразы старшындар мен билер де қатынасты. Көтерілістің мақсаты - Жәңгір ханның халыққа жасап отырған озбырлығына шек қою, шаруалардың жағдайын жақсарту, Қарауылқожа, Балқы Құдайбергенов сияқты зұлым билерді биліктен тайдыру, жер мәселесінде белгілі бір келісімге келу болатын.

Көтерілісті батыр Исатай Тайманұлы (1791-1838 жж.) мен атақты ақын Махамбет Өтемісұлы (1803-1846 жж.) басқарды.

Исатай 1808 жылы әкесі Тайманмен бірге Жайық өзенінен өтіп Ішкі ордаға қоныстанған болатын. Ар-намысқа берік, жауына қатал, өз еліне мейірімді, жалпақ жұртты соңына ерте алатын нағыз көшбасшы Исатайды Бөкей хан 1812 жылы 12 наурызда Беріш руына старшын қызметіне тағайындады. Ал Орынбор генерал-губернаторы 1814 жылы 12 қарашада Бөкей ханның бұл шешімін ресми бекітті (ООМА, 1127: 1).

Шығай сұлтан Бөкей ордасын басқарған кезде Исатай Тайманұлына жазықсыз жала жабылып, ол 1817 және 1823 жылдары Сарайшық және Орал түрмелерінде жатып, кейін ақталып шығады. Әуелгі кезде Жәңгір хан халық арасында беделі зор Исатайды Ордадағы жауапты істерге жұмсайды. Атап айтқанда, 1826 жылы Ордаға Бұқар елшісі келген кезде Жәңгір хан Исатайға елшіні Ордада бастап жүруді тапсырады.

Дей тұрғанмен, XIX ғасырдың 30-жылдарының орта кезінде Исатай мен Жәңгір хан арасында келіспеушілік анық байқалды. 1834 жылдың маусымында Жәңгірдің хандық құрғанына 10 жыл толып, үлкен той болады. Осы жиындағы би сайлауы кезінде Жәңгір мен Исатай арасында келіспеушілік болып хан Исатайға 60 атан айып тарттырып, оны Каспий теңізі жағалауындағы шұрайлы қонысынан айырып, суы жоқ Нарын құмына жер аударады.

Көтерілістің рухани көсемі Исатайдың жауынгер серігі, ержүрек ақын Махамбет Өтемісұлы болды. Ол ана тілінен басқа орысша, татарша да сауатты еді. Оның азаматтық көзқарасы ерте қалыптасты. Махамбет бірнеше рет Хиуада болып, біраз уақыт Орынбор қаласында тұрды. Ол белгілі орыс жазушысы, әрі этнографы В.И. Дальмен, саяхатшы-ғалым Г.С. Карелинмен жақсы таныс болды. Махамбет 30-жылдардың алғашқы жартысында Жәңгірдің сарайында тұрып, хан отбасына жақын болды. Ақын ретінде кейін Махамбет көтерілісшілердің мүддесін айқындап, оларды әлеуметтік теңдік жолындағы күреске жұмылдырды.

І-кезеңде көтеріліс Бөкей ордасының оңтүстігінде Каспий теңізінің солтүстік жағалауында басталды. Негізінен князь Юсупов пен граф Безбородконың иеліктерінде болған бұл жерлер қазақтар үшін тұрмысқа қолайлы және малдарын жайып - бағуға өте ыңғайлы болатын. XIX ғасырдың 30 жылдарының орта кезінде халық тығыз орналасқан бұл аймақта хандықтағы шаруалардың үштен бірі, яғни 7 мыңдай үй болған. Қысты күндері қазақтар қамысы мол теңіз жағалауына малдарын әкеліп, қаһарлы аяздан қорғауға тырысатын. Кей жылдары бұл өңірге 200 мыңдай жылқы, 500 мыңнан астам қой әкелінетін (АОМА 41: 245).

Хан ордасынан әлдеқайда қашық бұл жерді кезінде старшина Исатай Тайманұлы басқарған болатын. Енді бұл аймақтың халқы Жәңгір ханға және оның қол шоқпары Қарауылқожаға қарсы көтерілді.

1835 жылы 2 шілдеде Исатай Тайманұлы, Уса Төлегенов, Тінәлі Тайсойғанов, Қарауылқожа Бабажановтың озбыр билігіне тыйым салуды және халықты одан қорғауды ханнан талап етіп, шағым берді (ҚР ОМА, 1965: 2). Бірақ хан Исатай мен басқа да старшындардың талаптарын орындаудан бас тартты. Осының бәрі Исатайдың ханға, Қарауылқожаға және басқа да халықты қанаушы феодалдарға қарсы наразылығын күшейтті. Ол жерсіз қалып күйзелген, озбырлыққа душар болған халық мүддесін қорғап, әлеуметтік теңсіздікке қарсы күресті бастады.

1836 жылдың ақпан айында Исатай өзіне қарасты ауылдарды қыстаудан көшіріп алып, көтерілісшілердің үлкен жасағын құрды. Мұны естіген Жәңгір Исатай мен Махамбетті хан ордасына шақырды (ҚР ОМА, 1974: 230). Алайда, Исатай ханның шақыруына барудан бас тартты. Осыдан кейін 1836 жылдың 17 ақпан күні Жәңгір хан Қарауылқожаға көтеріліс басшыларын тұтқындауды тапсырды. Қарауылқожа 800 шаруадан қарулы топ құрып Исатай батырдың Манаштағы аулына жақындап келеді. Исатай Тайманұлы жақсы қаруланған 200 жігітті бастап оларға қарсы шығады (Бекмаханов, 1966: 53). Қарауылқожа үлкен шайқасқа шығуға бата алмай кейін шегініп, өз жасағын таратып жіберуге мәжбүр болады. Осыдан кейін Исатай батырдың көтеріліс басшысы ретінде халықтың алдындағы беделі бұрынғыдан да арта түседі. Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы және басқа да көтеріліс басшылары ауылдарды аралап, Қарауылқожа Бабажанұлын биліктен тайдыруға, ханның жарлықтарын мойындамауға шақырады.

1836 жылдың көктемінде Жәңгір хан Орынбор шекара комиссиясына жазған хатында Исатай мен Махамбетті «өте зиянды адамдар» деп сипаттап, оларды орда аумағынан шығарып жіберуді сұрайды.

Енді Жәңгір хан мен оның төңірегіндегілер көтеріліс басшыларына жала жабуға көшеді. Олар Исатай мен Махамбет Күшік Жапаров деген қарт бақташыны өлтіріп кетті деген жалған сөз таратады. Шын мәнінде бақташы найзағай түсіп қайтыс болған 80 жастағы кісі еді. Жәңгір хан Исатай мен Махамбет Бөкей ордасында көтеріліс ұйымдастырып, кісі өлтірді деп Астрахан және Орынбор губернаторларына арыз түсіреді. Осы арызға байланысты құрылған тергеу комиссиясы Исатайдан, Махамбеттен және басқа да көтерілісшілерден жауап алып, оларды қыспаққа салғанымен, өздерінің түпкі мақсаттарына жете алмайды, өйткені тағылған айып жалған болатын.

1836 жылы маусым айында Исатай Тайманұлы 18 жолдасымен өздерінің талаптарын тапсыру үшін хан ордасына жақындап келеді. Мұны естіген Жәңгір хан Астрахан губернаторы Тимирязевтен көмек сұрап, өзін қорғауды өтінеді. Сонымен бірге хан Исатайға елші аттандырып, Толыбай шатқалында олардың Жақия Исатайұлы қағазға түсірген талаптарын алып қалады. Талапта Қарауылқожаның озбарлығымен бірге Балқы бидің зұлымдығы туралы да жазылған болатын. «Балқы би бізді басқара бастағаннан бері халық арасында тыныштық пен тәртіп орнатуға қам істемеді және қазақтар арасында дауды заң ережесі бойынша анықтамады. Би Балқы Құдайбергенев кедей адамнан ешбір шағым қабылдамайды, ол ауқаттылардан ақша алып, ісін тез және тергемей-ақ бітіреді - дей келе оны жұмыстан босатуды сұрайды (Кенжалиев, 2003: 114). Елшілер көтерілісшілердің бұл талаптарының орындалатындығына уәде бергенмен, хан берген уәдесінде тұрмады. Мұның өзі Жәңгір ханның халық алдындағы беделіне үлкен нұқсан келтірді. Тимирязев Бөкей ордасындағы шиеленіс туралы Санкт-Петербургке хабарлайды. Бұл хабар император І-Николайға жетіп, патша көтеріліс басшыларын қатаң жазалауды талап етеді.

1836 жылдың күзінде Исатай батыр әртүрлі рулардың ауылдарын аралап, Жайық казак әскерлерінің иемденіп отырған жерлерін өз бетімен тартып алуды шақырады. Ол хандық кеңесті де, Қарауылқожаны да, Балқы Құдайбергеновті де мойындамайды. Көтеріліске байланысты мәселелерді өзі шешеді. Осы кезде сұлтан Медет Шөкин Жәңгір ханға «Көтерілген шаруалар ешкімге бағынбайды, өз алдына бір Республика», – деп жазады (ҚР ОМА, 1964: 95).

1837 жылдың бас кезінде көтерілісшілерге Байбақты руының беделді старшыны Жүсіп Жантеліұлының қолы келіп қосылады. Сөйтіп, көтерілісшілер саны ұлғая түседі. Орынбор шекара комиссиясы ханға және патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы кең өріс ала бастаған көтерілістің басшылары Исатай мен Махамбетті ұстап, сотқа тартуды талап етеді. 1837 жылы 11 маусымда бір топ көтерілісшілер генерал - губернатор В.А. Перовскийге өтініш – шағым жолдайды. Онда мынадай жолдар бар: «Жәңгір хан әділ билік жасамайды, елге қысым көрсетеді, сұлтандар мен билер бізді қинайды. Олар біздің малымыз бен нәрселерімізді тартып алып, қара халықты жәбірлеп, қорлап, сабап, тіпті жарақаттайды. Сұлтандар мен билер халыққа ойына келгенін істейді, хан олардың қиянаты туралы жазған шағымды қабылдамайды» (ҚР ОМА, 1964: 332-345). Губернатор мәселені талқылау үшін Исатай Тайманұлын Орынборға шақырады. Алайда, мұның көтеріліс басшысын тұтқындау жолындағы айла екендігін жақсы түсінген Исатай Орынборға бармайды.

1837 жылдың күзінде көтерілісшілер ірі феодалдардың ауылдарын шабуды күшейтеді. Атап айтқанда, құрамында 200 сарбазы бар жасақ Қарауылқожа Бабажанұлының ауылын шауып, мал-мүліктерін алып кетеді. 50 адам, соның ішінде 2 сұлтан тұтқынға алынады. 1837 жылдың қазан айының 15-күні Исатай мен Махамбет батырлардың басшылығымен қимылдаған қол Теректіқұм деген жерде Жәңгірдің сыбайласы Балқы Құдайбергенұлының ауылын ойрандайды (Кенжалиев, 2003: 121). Көтерілісшілердің келесі бір шағын жасағы сұлтан Медетқали Шоқаұлының ауылын шабады. Олардан тартып алынған мал-мүліктер кедей қазақтарға бөліп беріледі.

Қазан айының аяғында саны 2 мыңға жеткен көтерілісшілер Жәңгір ханның резиденциясын қоршайды. Бұл кезде көтеріліс шарықтау шегіне жетіп, бүкіл Бөкей ордасына жайылған болатын.

Әбден үрейленген хан көтерілісшілермен келіссөз жүргізуге Исатайдан 10 күн мерзім сұрауға мәжбүр болады. Көтеріліс басшысы келіссөз жүргізуге келіседі. Жәңгір хан 10 күн мерзімді өз мақсатына тиімді пайдаланып, Орынбордан, Оралдан, Астраханнан көтерілісті басып – жаншу үшін әскер сұраумен болады.

Келіссөзге байланысты көтерілісшілердің пікірі екіге жарылады. Махамбет бастаған көтерілісшілердің бір тобы – Үбі, Сегіз Сері, Қабыланбай, Науша Қаржауұлы, Сарт Еділұлы және басқалар ешқандай уақыт бермей хан ордасын дереу шабу керек, – деген талап қояды. Исатай олардың талаптарын қабылдамағаннан кейін біраз көтерілісшілер Кіші жүзге қайтып кетеді.

1837 жылы 2-қарашада ханның қолына 620 адам қол қойған жаңа талап-петиция табыс етіледі. Көтерілісшілер Жәңгір ханнан Қарауылқожаны, Балқы биді өз төңірегінен қуып жіберуді, билікті ру старшындарының қолына беруді талап етеді. Сондай-ақ, бұл арызда сұлтандардың, билердің, қожалардың зорлығы, есепсіз алым-салығы, шаруаларды ұрып-соғып жәбірлейтіні, дүние-мүлікті тартып алатыны туралы да айтылады. Егер ханға қойылып отырған талаптар орындалмайтын болса, көтерілісшілер бүкіл ауыл аймағымен Ішкі орданы тастап, көтеріле көшіп кететіндігі ескертіледі.

Көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлының хан ордасын шаппауының өзіндік себептері бар еді. Алдымен, Исатай хан ордасын шауып, Жәңгір ханды өлтіруді мақсат еткен жоқ. Исатай Жәңгір ханның патша үкіметінің әскерін шақыртуы мүмкін екендігін, егер патша әскері ханға көмекке келген жағдайда көтерілісшілердің оларға қарсы қоятын үйретілген әскері де, қару-жарақтары да жоқ екендігін ескеріп, халық талабын ханнан тек айбармен, қысыммен орындатуға әрекет жасады. Бұл жерде Исатай батыр XVIII ғасырдың 90-жылдарында Сырым Датұлы бастаған көтерілісшілердің Есім хан ордасына шабуыл жасап, оны өлтірсе де өздерінің түпкі мақсаттарына жете алмай ыдырап кеткендіктерін, сөз жоқ, ескерді.

Хан ордасындағы жағдаймен хабардар Орынбор генерал-губернаторы В.А. Перовский Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісшілерді жою жоспарын жасайды. 1837 жылдың 18 қазанында Орынбордан көтерілісшілерге қарсы бүкіл операцияны үйлестіріп, басқару үшін арнайы тапсырма орындаушы подполковник К.К. Геке жіберіледі. В.А. Перовский Гекеге мынадай бұйрық-хат береді: «Сізді хан ордасына жібере отырып, Исатай Тайманұлын, Махамбет және Қожахмет Өтемісұлдарын, Уса Төлегенұлын, Иманбай Қалдыбайұлын, Сарт Еділұлын ұстап, Тайманұлының шайқасын қуып таратуды бұйырамын». Жәңгір хан Перовскийге 1837 жылғы 19 қазанда жазған хатында өзінің Астраханнан әскери көмек сұрағанын жазады. Ол Перовскийден «Исатай тобын күшпен жоюды, оның басты сыбайластарын тұтқындауды сізден бас иіп өтінемін. Сізге шын берілген, бас иген құлыңыз Жәңгір хан» деп жалынады.

30 қазанда хан ордасына жеткен Геке 5 қарашада В.А. Перовскийге хат жолдап, хан ордасындағы жағдайды хабарлайды: «8 шақырым жерде тұрған тобырлардың шабуыл жасауынан қорыққандықтан хан ордасын үрей жайлағандығына көзім жетті. Тайманов ханмен келіссөз жүргізіп, халықтың атынан Қарауылқожа мен басқаларды орнынан алуды талап етті. Екі жақтан да келіссөзге адамдар жіберіліп, шарттарын қойысуда» .

Геке көтерілісті басу туралы В.А. Перовскийге былай деп жазады: «Қазақ даласына жорық жасау үшін 600 орыс-казак әскері дайын. Олар 200-ден үшке бөлінген; 1-сі Зеленый қамалынан, 2-сі Кулагино қамалынан, 3-сі Горскі бекінісінен шығып, Теректі құмға барады. Кейін, күшейту үшін Орынбор атқыштар корпусының №2,3,4 полктерінен 390 орыс-казак 31 қазанда оларға қосылады. Көтерілісшілердің Жайықтан өтпеуі үшін Глинянск мен Калмыков қамалы арасына 150 орыс-казак әскері күзетке қойылады (Бердіғожин, 2011: 31).

Бұл кезде Орал қазақ әскерінің Төменгі Жайық линиясының бастығы ротмистр Акутиннің өзі 600 солдатты дайындап, 150 жазалаушы әскермен 29-қазанда Ішкі Өзен линиясына аттанады. Көтерілісті басатын қазақ әскерлерін басқару үшін генерал Покатилов 6 есаул, 12 урядник, 5 жүзбасы жібереді. Жәңгір ереуілшілер екпінінің қатты екенін ескеріп, Астрахан губернаторынан зеңбірек сұратады. Астраханнан подполковник Алиев бастаған 300 атты қазақ пен бір зеңбірегі бар отряд хан

ордасына 10 қарашада келіп жетеді. Жалпы, көтерілісті басу барысында хан ордасында Астрахан орыс-казактарының 2 офицері, 4 уряднигі, 100 орыс-казак әскері, Жайық орыс-казактарының 1 офицері, 1 уряднигі мен 25 орыс-казак әскері, барлығы 133 орыс-казак болған (Кенжалиев, 1991:76)

Гекенің нұсқауымен подполковник Меркульев бастаған 400 қазақ Жайық линиясынан тура Жаманқұмға тартады да, бұларды естіп қаша көшкен Исатайдың, т.б. көтерілісшілердің отбасын қолға түсіреді.

Исатай 5-қарашаға қарай түнде Жасқұсты тастап, 300 адаммен Жаманқұмға кетеді. Исатай ауылын оңай қолға түсірген Меркульев кейіннен Исатайдың қоршауы салдарынан, оның отбасы мен ауылын босатып жіберуге мәжбүр болады. Меркульев Гекеге: «Күшім артық болса да, соғысуға тәуекел етпедім. Өйткені, соңымыздан келетін артиллерия әлі жеткен жоқ еді, сондықтан бостан-бос адам шығыны болмасын деп ойладым», – деп жазған (ҚР ОМА, 1964: 278).

Жәңгір хан Геке отряды жанындағы 400 қазақ атты әскерін басқаруды сұлтан Шөкі Нұралыханұлына тапсырады.

7 қарашада Геке 450 адамымен хан ордасынан шығып, Теректі қонысына қарай жүреді, жолшыбай линиядан келген 234 адамнан құралған отрядты, одан кейінгі екі зеңбірекпен келген 48 солдатты қосып алады.

Геке 12-қарашада Теректі құмына, ал 13 қарашада Жаманқұмға жетіп, Меркульев отрядымен кездеседі. Нәтижесінде бұл отряд 400-ден астам хан жасақтары мен 700 солдаттан құралады. Енді жазалаушы отрядтардың негізгі күші бірігіп, олардың саны 2000-ға жетеді (Сарай, 2012: 284). Сол арадан 25 шақырым жердегі Бекетайға, одан 15-қараша күні таңда Тастөбеге келеді.

Ұрыстың алғашқы кезеңі туралы Геке В.А. Перовскийге былай деп жазған: «Кенеттен төрт шақырымдай жерден аттылы жігіттердің үлкен тобы шыға келді. Орындарынан жанұшыра тұра келген отряд адамдары (Геке адамдары-автор) аттарына міне сала, соларға қарай беттеді. Жақындағанда сайдың тасындай 500 аттылы жігіттің қоршауында биіктеу төбе үстінде қасқая қарап тұрған Исатай Таймановты бірден таныдым. Біз ілгері жылжи түскенмен Исатай қаймығар түр байқатпады, керісінше оның жағынан бірнеше жігіт алға шығып, орыс отрядына аттарын ойкастата қыр көрсеткендей түр байқатты». Көтерілісшілер жазалаушылар әскеріне қарсы оқ ата бастайды. Геке зеңбіректен ядромен атуға бұйрық береді. І-ші ядро олардың ортасына түседі. Осыдан соң қаны қызып, арқасы ұстаған батыр зеңбіректі әскерге қарсы өзі бастап ашықтан-ашық ат қояды. Шабуылдың тұтқиылдан жасалғаны соншалық, оны күтпеген жазалаушы отрядтың бір шеті ойсырыла кейін шегінеді. Алғашқы кезде тыпыршып алға ұмтылғыштап шайқасуға асыққан солдаттардың берекеті кетіп, сасқалақтап қалады. Мұны Гекенің өзі де «Атқа жақсы отыратын және найзаны шебер ұстайтын қазақтар солдаттардың қатарын қаусата берді. Солдаттардың ә дегенше пысы басылып қарқыны қайтып, сапы сейіле бастады. Біздің арамызда абдырау пайда болды», – деп мойындайды (Шамғонов, 2018: 76). Осының бәрі көтеріліс көсемі Исатай Тайманұлының зеңбіректермен қаруланған әскермен ұрыс жүргізу тактикасы болатын. Исатайдың пікірінше атқа жақсы отыратын және найзамен шебер соғыса алатын көтерілісшілер ұрыстың алғашқы кезеңінде тұтқиылдан шабуыл жасап, жазалаушы әскерлердің есін жиғызбай зеңбіректерге жетіп, оларды істен шығарып, зеңбірекшілердің көзін жою болса, одан әрі ширақ қимылдап солдаттардың да көзін жоюға болады. Өкінішке орай, Исатайдың бұл жоспары жүзеге аспай, көтерілісшілер зеңбіректерге жете алмады. Геке екі зеңбіректен көтерілісшілерге дәл көздеп атуға бұйрық берді. Қалың топтың ортасына 2-3 мәрте түскен зеңбірек оқтары көп адамды қырып салды. Кейін шегінген көтерілісшілерді солдаттар 7 шақырымға дейін қуады, бірақ көтеріліс басшыларын ұстай алмады. Орынбор генерал губернаторы В.А. Перовский Гекеге Исатайды тірідей ұстағанға 500 күміс ақша, ал өлтірген адамға сол ақшаның жартысын беріп марапаттау туралы бұйрық берді. Бірақ ешкімде Исатайды жау қолына ұстап бермеді. Ұрыс барысында 50-60 адам өліп, Исатайдың Мылқым деген әйелі мен Ақай деген баласы қаза тапты.

Осылайша көтерілістің І-ші кезеңінің соңы болып табылатын Тастөбедегі шайқас жеңіліспен аяқталды. Бұл шайқаста Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтерілісшілер қаһармандықтың асқан үлгісін көрсетті. Көтерілісшілердің жалаң қылышпен, шиті мылтықпен жазалаушылардың зеңбірекпен қаруланған әскеріне қарсы шабуылды бірінші бастауы – олардың отарлық және феодалдық езгіге қарсы ыза мен кекке толы күресінің айқын көрінісі еді. Тастөбе ұрысы – азаттық жолында жаңқиярлық шайқастың символы ретінде қазақ халқының санасында мәңгі сақталады.

15 қарашада Тастөбедегі шайқаста жеңілген көтерілісшілер әр жаққа шашылып, бытырай берді. Көтеріліс басшыларының төңірегінде сенімді деген адамдар ғана қалды. Енді олардың да Бөкей ордасында қалуы өте қауіпті еді. Жазалаушы әскерден құтылудың бір – ақ жолы болды. Ол – Жайық өзенінің шығыс бетіне, Кіші жүзге өту еді. Алайда, ол үшін Жайық мұзының қатуын күту керек

болды. 1837 жылдың қараша айының соңына таман Исатай мен Махамбет бастаған шағын топ «Қаныш моласы» деген жерде өзара кеңесіп, төменгі Жайық шебі тұсынан Кіші жүзге өту керек деген тоқтамға келеді. Көтеріліс басшыларын үзбестен іздеп жүрген жазалаушыларды шатыстыру үшін бұл топ Жайықтың Бұқар бетіне Александров-Гай мен Өзен линиясының жолымен Сахарный бекінісінен жоғары жерден Жайықтан өтеді, деген лақап тарату қажет деген шешімге келеді. Кеңесте бұл лақапты тарату Исатай мен Махамбеттің жақын серіктерінің бірі – Қабыланбай батырға жүктеледі. Қабыланбай 1837 жылдың қараша айында көтеріліс басшыларын жазалаушылар тұзағынан құтқару үшін өз өмірін құрбандыққа шалып, ерліктің ерекше үлгісін көрсетті. Ол тапсырманы орындау мақсатында жазалаушылардың қолына түседі. Оны подполковник Гекеге алып келеді. Қабыланбайдың айтуынша, «Қаныш моласы» маңындағы болған кеңесте көтерілісшілер Орталық дистанцияға аттанып, Сахарная бекінісінің жоғарғы жағынан Жайықтан өтуді ұйғарады. Ол үшін Исатай мен Махамбет бастаған отряд Александров-Гай мен Өзен линиясы аралығы арқылы жүруге шешім қабылдады. Қабыланбайдың осы жауабынан кейін Геке И. Таймановтың Өзенге қарай өтетін жолын аңду туралы бұйрық береді. Шындығында, Қабыланбайдың барлық әрекеті және оның берген жауаптары жазалаушы әскерлерді басқа бағытқа сілтеу мақсатында ойластырылған іс болатын. Геке Қабыланбайды Орал түрмесіне аттандырады. Кейін Оралдағы әскери сот Қабыланбайға 1500 шыбық дүре соғып, жазасын Сібір каторгаларының бірінде өтеуге үкім етеді. Халық үшін қам жеген қайран батыр сол Сібірден елге қайтып оралмайды.

Қабыланбай батырдың ерлігінің, әскери айласының арқасында Исатайлар Жайықтың қатуына да жетеді. Ендігі алда тұрған міндет – Жайықтың шығыс бетіне - Кіші жүзге өту еді. Жайық бойын жақсы білетін Исатайдың бала кезіндегі досы Құрақ Маябасовтың көмегімен Исатай мен Махамбет бастаған 36 адам 1837 жылғы желтоқсан айының 13 күні таңғы сағат 4 шамасында көз көрмес қарлы боранды пайдаланып, «Жаманқала» қамалының жоғарғы жағындағы 5-6 шақырым жердегі «Сарытоғай» тұсынан жаңа қатқан мұздың үстімен Азия бетке өтеді (ҚР ОМА, 1964: 252-254, 396-398).

Исатайдың Жайықтың Азия бетіне өткендігін білген Жаманқала бекінісінің бастығы хорунжий Жигин, жүздіктер Пономарев пен Поповтар Исатайларды 50 шақырымға дейін қуып, оларды таба алмай кейін қайтады.

Сарайшық бекінісі маңындағы Баймағамбет сұлтан да казак отрядымен қосылып, олардың соңына түседі. Жазалаушылар 50-60 шақырым жерге дейін қуса да, Исатайларды таба алмайды.

Осылайша қазақ халқының азаттығы жолындағы күрескерлер Кіші жүздің кең даласына аяқ басады. Олар Қабыланбай, Құрақ сияқты батырлардың жанқиярлық ерліктері арқасында ғана Бөкей ордасындағы жазалаушы жендеттердің қанды тырнағына ілікпей қалады. Алайда, патша үкіметі Құрақ Маябасовты ұстап, көтерілісшілерді Жайықтан өткізіп жібергені үшін қатаң жазалайды. Қабыланбай Қалдыбаев сияқты Құрақ Маябасов та әскери сотпен сотталып, Сібірге каторгаға айдалады. Өкінішке орай, олар сол кеткеннен туған елге қайтып оралмады.

Нәтижелері. Исатай мен Махамбет батырлар бастаған топ Кіші жүзге келген кезде мұндағы әлеуметтік-экономикалық жағдай ауыр болатын. Кіші жүз саяси бірлігі ыдыраған, шаруашылығы артта қалған аумақ болды. 1824 жылы патша өкіметі Кіші жүзді 3 бөлікке (батыс, орта, шығыс) бөліп, басына билеуші сұлтандарды қойды. Билеуші сұлтандар Ресей шекарасына жақын жерде тұрып, елді орыс әскерінің қорғауына сүйеніп басқарды. Олар Орынбор шекара комиссиясы мен Орынбор губернаторлығына бағынды. 1831 жылы Кіші жүздің батыс бөлігінің билеуші сұлтаны болып сұлтан Баймағамбет Айшуақов тағайындалды. Оның тұрағы Елек өзенінің Жайыққа құяр сағасындағы Суықбұлақ деген жерде болды.

Б. Айшуақовтың ставкасы (басқару орталығы – автор) мен оның қарамағындағы Маңғыстау мен Үстірт 800 шақырымға дейін қашықтықта болды. Бұл жаққа сұлтан анда-санда, тек өкіметке бағынбаған адамдарды қуып, іздеп келетін. Жай келмей, қарулы отрядпен келіп, бейқам елді қырып-жойып талайтын. Бұлардың негізгі жұмысы елден соғым, зекет, түтін салығы секілді алым-салықтар жинау болды.

Отарлық езгі мен феодалдық қанау нәтижесінде Кіші жүз шаруаларының тұрмысы мейлінше күйзеліп, олар амалсыздан шекараға қарай, тіпті Ресейдің ішкі аудандары мен Башқұрт еліне қарай көшіп кетуге мәжбүр болды. Сонымен бірге Жайық өзені бойынан тыныштық таба алмаған қазақтар Жем өзеніне қарай, Шың, Үстірт, Сам далаларына көше бастады. Билеуші сұлтан Б. Айшуақовтың өзі бұл туралы «менің қарауымдағы қазақтардың бірқатары линиядан көшіп кетті, - деп Орынборға мәлімдеді (Рязанов, 1991: 91).

Кіші жүзді отарлау барысында патша өкіметі Жаңа Елек шебін құрды. Соның нәтижесінде Елек пен Жайық өзендері арасындағы шұрайлы жерлерден қазақтар ығыстырылып шығарылды. Табын руының старшинасы Жоламан Тіленшиев өздерінің қонысын қайтаруды үзілді-кесілді талап етті.

Оған Орынбор шекара комиссиясының төрағасы «... бұл аймақта тұз өндіруге келген қоныс аударушылар үшін мекен-жайлар, бекіністер салынған, сондықтан бұл жерлердің қазақтарға кейін қайтарылуы мүмкін емес», - деп жауап қайтарды. Қазақтарға шепке жақын жерден, орманда немесе сол маңайда пішен шабуға рұқсат етілмеді. Бұл жерлерде қазақтар дайындаған пішен де қазақтарға берілмеді, берілсе қымбат бағаға сатылды. Шекара басшылары мен казак әскерлері қазақтардың шекараға жақын жерде көшіп-қонуына және Жайық өзенінен балық аулауға рұқсат етпеді.

Патша әкімшілігі Кіші жүзде зорлық, ұрлық, күш қолдану мен талан-таражға жол берді. Әртүрлі сылтаулармен қазақ еліне әскери отрядтар жиі шығып, олар елді талап, мал дүниесін тартып алып, неше түрлі салық салды. Сондықтан Орынбор, Жайық казак әскерлерінен қырға отряд шықты дегенді естіген қазақтар елді тастап, жалма-жан қаша көшетін (ҚР ОМА, 280: 116). Орынбор генерал губернаторы В.А. Перовский Жайық казак-орыстарынан 550 адамнан отряд ұйымдастырып Мансуров, Данилевский сияқты полковниктердің басқаруымен «орыс қаруының күшін көрсету үшін» 1836 жылғы желтоқсан айында Маңғыстауға жібереді. Олар бейбіт отырған қазақтар қыстауының үстінен түсіп, екі жұма бойы талап, талқандап, көп дүние, малмен кейін оралады. Мұндай сорақылықтар қазақтардың отарлаушыларға деген наразылығын күшейте түсті.

Патша өкіметі қазақтарға түрлі салық салды. 1837 жылдан бастап Кіші жүз қазақтарынан түтін салығы деген жинала бастады. Әр үй 1 сом 50 тиын төлеуі керек болды. Кейде ақшаның орнына қой, бидай, тары, арпа алынатын болды. Ақшаның болмауына байланысты оның орнына әр үйден 6-8 пұт бидай жиналатын. Түтін салығын жинаушылар жиналған қойды базарға қымбатқа сатып, өздеріне үлкен пайда түсіріп отырды. Кедей қазақтар мұндай ауыр салықты төлей де алмады. Мұның өзі қазақтардың салық жинаушыларға деген ашу-ызасын туғызды.

Міне, Исатай мен Махамбет батырлар мен олардың серіктері Кіші жүзге өткен кезде мұндағы жағдай осындай еді. Жайықтан өткен Исатайлар Кіші жүздің кең даласында топ-тобымен, әр жерде жеке-дара әрекет етіп жүрген көтерілісшілердің басын біріктіріп, күш жинап патша мен хан әскеріне қарсы қайтадан күреске шығуды алдарына мақсат етіп қойды. Сонымен бәрге патша өкіметіне арқа сүйеген Кіші жүздің батыс бөлігінің билеушісі сұлтан Баймағамбет Айшуақовтан халықтың кегін алу да көтеріліс мақсаттарының бірі болды. Осылайша, Кіші жүздің батыс бөлігіндегі көтеріліс патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағытталды.

Исатай мен Махамбет 1838 жылы көктем шыға Желтау, Доңызтау, Шошқакөл, Үстірт, Үлкен және Кіші Борсық құмдарына барып Әлім, Табын, Адай руларының адамдарын патша өкіметінің отарлық саясатына, сұлтан Б. Айшуақов бастаған жергілікті әкімдердің шектен шыққан озбырлығына қарсы үгіт жүргізіп, қазақ шаруаларын қолдарына қару алып отарлық және феодалдық езгіге қарсы күреске шақырды. Бұл туралы Баймағамбет сұлтанның өзі 1838 жылдың мамырдың 13-де Орынбор шекара комиссиясына «Исатай Шектінің Тілеу, Қабақ, Қаракесек тайпаларын аралап шаруаларды көтеріліске шақыруда» деп мәлімдеген. Исатайды ұстап берген кісіге 2000 сом сыйлық беріледі деп жарияланады (ҚР ОМА, 4197: 69).

Кіші жүз ауылдарын аралап жүрген Исатай кейбір рулардың арасында көптен бітпей келе жатқан даулардың бар екендігін байқайды. Бұл даулар халықтың басын құрап азаттық күреске жұмылдыруға үлкен кедергі еді. Сондықтан Исатай алдымен осы дауларды шешуді қажет деп табады. Сол даулардың бірі – Әлімнің Кете руы мен Адайлар арасында болатын. 1832 жылдан бастап Кетелер мен Адайлар Жем өзені мен Каспий теңізі аралығындағы Қаракұм деген шабындық үшін таласуда еді. 1838 жылдың сәуір айының бас кезінде Сам даласында үлкен жиналыс болып, осы жиында Исатай Әлімдерді Адайлармен келістіреді (ҚР ОМА, 1964: 527). Сонымен бірге Адайлар көрші түрікмендермен де араз болатын. Исатай батыр түрікмендерді Ресей отаршыларына қарсы күресте одақ ету үшін «Адай мен түрікмендерді сөйлестіріп, Сүйінқараны түрікменнің дегеніне көндіріп, бұл екі елді тағы біріктіреді» (Досмұхамедұлы, 1998: 48).

Исатай көтерілісті кең көлемде өрістету мақсатында Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсылардың бәрімен одақтасу қажет деп табады. Кіші жүзге өткеннен кейін Исатай батыр сұлтан Қайыпқали Есімұлымен күш біріктіру туралы шешімге келеді. Сұлтан Қайыпқали Есімұлы 1827-1829 жылдары Бөкей хандығы аумағында патша әкімшілігінің отарлық саясатына, Жәңгір ханға қарсы күрес ұйымдастырған. Сол үшін Орынбор түрмесіне қамалып, одан 1830 жылы қашып шығып, Хиуа хандығына келген-ді. Бұл кезде Қазақстанның оңтүстігі Хиуа хандығының қол астында болатын. Хиуа ханы Қайыпқали Есімұлын Маңғыстау ханы етіп тағайындаған. Қайыпқали 1836-1837 жылдары патша шенеуніктерінің Адай ауылдарына істеген зорлықтарына қарсы ұлт-азаттық күресті басқарады. Исатайдың Қайыпқалимен одақ болуының бір төркіні осында еді. Дегенмен, Исатай Тайманұлы Қайыпқалиға хандықты әперу емес, тек өзінің қолын нығайтып, жауды жеңудің жолын қарастыру үшін осындай келісімге келген болатын. Осылайша, 1838 жылдың көктемінде 1836-1837

жылдары біреуі Бөкей хандығында, біреуі Маңғыстауда патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы халықтың азаттық күресін ұйымдастырған екі басшы өзара одақтасып, Кіші жүздегі халық қозғалысын бірігіп басқарады.

Қайыпқалидың, Исатай мен Махамбеттің Кіші жүздің батыс өңіріндегі қазақтарды азаттық күреске шақырған жанқиярлық еңбектері өз жемісін беріп, олардың қол астына 3000 мыңдай көтерілісшілер жиналады. Бұл жөнінде Баймағамбет сұлтан губернатор Перовскийге берген рапортында «...жыртқыш Исатай Таймановтың қашып жүрген Қайыпқалимен және Адай, Шөмекей, Табын т.б. рудың адамдарымен қосылып, 3 мыңға дейін қол жинағанын, сөйтіп Темір өзеніне жақын жерге келгенін және өз тобын әлде де толықтыра түсу ниеті бар екенін есіттім», – деп жазады (ҚР ОМА, 94: 5). Шілде айының басында Көкпектіден шыққан көтерілісшілер Қиылдың Ойылға құятын жеріндегі Ақшат деген жерге келіп орнығады.

Исатай мен Махамбет батырлардың Кіші жүзге өтуі осы өңірде сұлтан Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің әсерімен кең тарала бастаған шаруалар қозғалысымен қатар келген еді. 1838 жылдың басында Орталық Қазақстаннан Кіші жүзге қарай ығыса бастаған Кенесары отрядтарын Торғай бойын қоныстанған қыпшақ, арғын, кейіннен жағалбайлы, табын рулары қолдады. Елек өзені бойында көшіп жүрген батыр Жоламан Тіленшіұлының жасақтары Кенесарыға қосылуға бет алады.

Жоламан Тіленшіұлының жасақтарының Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісшілермен бірігіп Кіші жүзге бет алуы, оған қоса Қайыпқали Есімұлы, Исатай Тайманұлы бастаған көтерілісшілердің бірігуі болашақта көтерілісшілердің 2 басты тобының бір-бірімен қосылуының да мүмкін екендігін байқатты. Жағдайдың күрделене түсуінен қауіптенген губернатор В.А. Перовский көтерілісті талқандауды шұғыл түрде қолға алды. Ол соғыс министрінің алдына бір жағынан Исатай мен Қайыпқалиға қарсы, екінші жағынан Елек бойындағы қонысын тастап, жергілікті халықпен бірге Торғай даласына өтіп, Кенесарыға қосылуға бет алған Табын руының батыры Жоламан Тіленшіұлына қарсы ұзақ мерзімге 2 отрядты қырға аттандыруға ұсыныс жасады. Соғыс министрі граф А.И. Чернышев Орынбор әскери губернаторы В.А. Перовскийге «Қайсақ даласынан» алынған хабарлардың патша алдында баяндалғаны және оның «егер тобыр алға қарай күшейіп, біздің иеліктерімізге қауіп төндіретін болса, жаңа әскери күш жіберіп, тарқатып жіберуді бұйырды», – деген нұсқауын жеткізеді.

1838 жылғы 25 маусымда В.А. Перовский Исатай мен Қайыпқали бастаған көтерілісшілерді талқандайтын жазалаушы әскердің қолбасшысы етіп 1837 жылғы 15 қарашадағы Тастөбе шайқасынан белгілі Гекені тағайындайды (ҚР ОМА, 1982: 140). Ал Ж. Тіленшіұлының жасақтарын талқандау үшін бір кезде Жоламан батырда тұтқында болған атаман Падуров бастаған жазалаушылар жіберіледі. Сонымен бірге генерал Перовский көтерілісшілерге қарсы іс-әрекетті билеуші-сұлтан Б. Айшуақов пен бірлесе жүргізуге жарлық береді. Сол жарлыққа сәйкес Горск бекінісі жағынан құрамында Орал полкі қазақтарының жүздігі бар билеуші сұлтан Б. Айшуақов бастаған 500 адамдық отряд та Геке әскерлерімен қосылуға аттанады. Көтерілісшілерді басу үшін жіберілгендердің құрамында Орынбор полкінен 250 әскер, Елек казак әскерлерінен 50 адам, 4-Орал казак-орыс полкінен 100 адам, жаяу әскерден 50 адам және 2 зеңбірек болды. Отрядқа 2 еселенген патрон беріліп, 1 айға жететін азық-түлікпен қамтамасыз етіледі (Сарай, 1997: 315-316).

Қол астында 3 мыңдай сарбаздары бар Қайыпқали мен Исатай алға қарай не істеу керектігі туралы кеңесе келе, мынадай шешімге келеді: Қайыпқали негізгі әскер күшімен Қиыл өзені бойында тұрып, әлі де сарбаздар жинай береді, ал Исатай мен Махамбет Елек қалашығынан 60 шақырым жердегі Суықбұлақта орналасқан билеуші сұлтан Б. Айшуақовтың ордасын талқандайды. Геке әскерлері Елек бекінісі арқылы үлкен Қобда және Қобда өзендерінен өтіп 10 шілдеде Баймағанбет сұлтан отрядымен кездеседі. Осылайша, полковник Геке мен Баймағанбет сұлтан басқарған жазалаушы әскер 11 шілде күні кеште Ақбұлақ өзені жағалауына келіп тоқтайды.

Полковник Геке әскерінің Баймағанбет сұлтанның жазалаушы тобымен кездескенінен хабарсыз Исатай мен Махамбет тобы Қайыпқали Есімұлының сарбаздарынан бөлініп билеуші сұлтанның ордасын талқандауға бет алады.

Олар 1838 жылы 12 шілде күні таңертең Ақбұлақ өзенінің жағасында Геке мен Баймағанбет сұлтанның біріккен әскерінің үстінен шығады. Исатайлар Ақбұлақ өзенінің арғы бетіндегі ойпаңда орналасқан Гекенің лагерін де, әскерін де анық көреді. Штаб арбалармен қоршалған, айналасына оқ қазылған. Жау күшінің басымдығына қарамастан көтеріліс басшылары бірден шабуылды бастайды. Осы кезде зеңбіректерден атылған оқтар көтерілісшілердің қалың тобына түсіп, 70-80 дей адам өледі. Осы шайқаста Исатай батырдың өзі де қаза табады. Исатай Тайманұлы қаза тапқаннан кейін көтеріліс одан әрі дамымай, сарбаздар жан-жаққа ыдырап кетеді.

Осылайша, 1836-1838 жылдарда Қазақстанның батыс аймағында Исатай мен Махамбет батырлар ұйымдастырып, басқарған 3 жылдай кең сахараны дүбірлеткен халық-азаттық көтеріліс жеңіліспен аяқталды. Жеңілістің мынадай себептері болды: 1. Қару-жарағы нашар көтерілісшілердің патша үкіметі мен хан-сұлтандардың жақсы қаруланған, арнайы дайындықтан өткен тұрақты әскерімен соғысуына тура келді. 2. Көтерілісшілер Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыспен, Жоламан Тіленшіұлы басқарған жасақпен біріге алмады. 3. Көтеріліске қатысушылардың әлеуметтік құрамы әртүрлі болды. Қозғалысқа тек шаруалар ғана емес, сонымен бірге би-старшындар да, батырлар да қатынасты және олардың әрқайсысының көздеген мақсаттары да әртүрлі болды. 4. Көтерілісшілерде ұйымшылдық жағы жетіспеді. 5. Көтерілісшілер жағында әскери барлау өте әлсіз болды.

Қорытынды. Көтеріліс басып-жаншылғаннан кейін оған қатынасқандарды қудалау басталды. Орал түрмесіндегі көптеген адамдарға өлімші етіп дүре соғылды. Олардың біразы сотқа жетпей өліп те кетті. Көтерілісшілердің бірқатары каторгаға айдалып, мал-мүлкі тәркіленді. Көтеріліске неғұрлым белсене қатысқандар Сібірге біржолата жер аударылды. Көтерілісті қанға бояған казак офицерлері мен көзге түскен солдаттардың әскери шендері көтерілді. Ерекше көзге түскен сұлтан, би, старшындарға офицерлік шен, ақшалай, заттай қымбат бұйымдар берілді. Сонымен қатар сұлтандарға алтын, билерге күміс медальдар тапсырылды.

1836-1937 жж. Бөкей ордасы мен 1938 ж. Кіші жүздің батыс бөлігінде болған қазақ батырлары И. Тайманұлы мен М. Өтемісұлы бастаған Халық-азаттық көтерілістің зор тарихи маңызы болды. Көтеріліс жеңілгендігіне қарамастан Қазақстанның батыс аумағында отаршылдық озбырлық пен феодалдық езгіге қарсы күрес туын жаңа сатыға көтеріп, бұқараның сана – сезімінің оянуына үлкен ықпал жасады. Олар өлкемізде қоғамдық әділетсіздікке қарсы күрес пен әлеуметтік теңдік жолындағы күрес эстафетасын келесі ұрпаққа табыстады. Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс 1837-1847 жылдардағы К. Қасымұлы бастаған халық-азаттық көтеріліске, Е. Көтібаров, Ж. Нұрмұхамедов бастаған көтерілістерге, сол сияқты 1869-1870 жылдардағы Орал, Торғай облыстары мен Маңғыстаудағы ұлт-азаттық көтерілістерге әсерін тигізді. Бұл көтеріліс XIX ғасырдың I жартысындағы Қазақстан тарихына ұмытылмастай оқиға болып енді.

Қара халықтың қамы үшін қол бастап, қанды шайқасқа түсіп, қазақ халқының азаттығы мен әлеуметтік теңдігі жолында құрбан болған батырлар Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы – қазақ халқының зор мақтанышы. Сондықтан да қазақ халқы көтеріліс басшыларын ұмытпай, әрдайым есте ұстайды. Қазақстанда олардың есімдерімен елді мекендер, аудандар, мектептер, көшелер аталады. Исатай мен Махамбет батырларға бірнеше ескерткіштер орнатылған. Исатай Тайманұлы жерленген Шейітсайда (Ақтөбе облысы, Қобда ауданы), Махамбет Өтемісұлы жерленген Қаройда (Атырау облысы, Индер ауданы) биік кесенелер тұрғызылды. 2003 жылы ЮНЕСКО аясында жауынгер ақын Махамбет Өтемісұлының 200 жылдығы халықаралық дәрежеде кеңінен атап өтілді.

Әдебиеттер тізімі:

- Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтерілістің кезеңдері туралы. // Алаш журналы. 2010. №5. 64-68 бб.
- Астрахань облыстық мемлекеттік архиві. 2 қ. 2 т. 41. 245 п.
- Бекмаханов Е. Очерки истории Казахстана XIX в. Алма-Ата: Мектеп, 1966. 190 с.
- Бердіғожин Л. Исатай мен Махамбет азаттық күрес сардарлары. Алматы: Өлке, 2011. 208 б.
- Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.
- ҚР ОМА. 78 қ. 1 т., 94, 5 п.
- Есмағамбетов К.А. Азат рухтың күрескері. Алматы: Өркениет, 2003. 56 б.
- Исатай Тайманұлы – азаттық күрес сардары. Ақтөбе: А-Полиграфия, 2016. 288 б.
- Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. Алматы: Қазақстан, 1991. 190 б.
- Кенжалиев И. Махамбет. Орал, 2003. 282 б.
- Қазақстан тарихы (XVIII-XIX ғғ). 8-сыныпқа арналған оқулық. Алматы: Мектеп, 2018. 207 б.
- Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 5-томдық. 3-ші том. Алматы: Атамұра, 2010. 542 б.
- Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихы (XVIII-ғасыр-1914). 8-сыныпқа арналған оқулық. Алматы: Мектеп, 2004. 246 б.
- Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. (XVIII-XX ғғ.) Зерттеулер. Алматы: Жалын баспасы, ЖШС, 2004. 400 б.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1974 іс. 230 п.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 2231 іс. 669 п.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 51 іс. 55-70 пп.
- ҚР ОМА. 78 қ. 4 т. 8 іс. 14-15 пп.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1965 іс. 2 п.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1974 іс. 309-310 пп.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1964 іс. 95 п.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1964 іс. 332-345 пп.

ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1964 іс. 278 п.
 ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 280 іс. 116 п.
 ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 4197 іс. 69 п.
 ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1964 іс. 527 п.
 ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1982 іс. 140 п.
 ҚР ОМА. 78 қ. 1 т. 93 іс. 1-2;4-5;93;150 пп.

Народно-освободительное движение казахов в 1836-1838 годах. Сборник документов и материалов. Алматы: Ғылым, 1992. 408 с.

Орынбор облыстық мемлекеттік архиві. 6 қ. 10 т. 1127. 1 п.

Рязанов А.Ф. Восстание Исатай Тайманова (1836-1838 гг.) Алма-Ата: Алтын орда, 1991. 102 с.

Сарай Ә. Исатай-Махамбет тарихы. Алматы: Мерекенің баспалар үйі, ЖШС, 2012. 527 б.

Сарай Ә. Исатай мен Махамбет тарихы. Алматы: Өлке, 1997. 407 б.

Шамғонов А. Ұлы Дала батыры – Тайманның ұлы Исатай. 2-басылым. Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. 408 б.

Шамғонов А. Ұлы Дала батыры – Тайманның ұлы Исатай. 1-басылым. Атырау: Ағатай, 2018. 352 б.

References

Isatai men Mahambet batyrlar bastagan koterilistin kezenderi turaly [On the stages of the uprising of the batyrs Isatai and Makhambet] // Alash zhurnaly. 2010. №5. 64-68 bb. [in Kazakh]

Astrahan oblystyq memlekettik arhyvi [Astrakhan Regional State Archive]. 2 k. 2 t. 41-is. 245 p. [in Kazakh]

Berdigozhin L. Isatai-Mahambet: azattyq kures sardarlary [Isatai and Makhambet are the judges of the liberation struggle]. Almaty: Olke, 211. 208 b. [in Kazakh]

Bekmakhanov E. Otsherky istorij Kazakstana XIX [Essays on the history of Kazakhstan of the XIX century]. Almaty: Mektep, 1966. 190 b. [in Russian]

Dosmyhamedov H. Tandamaly [Custom]. Almaty: Ana tili, 1998. 384 b. [in Kazakh]

Esmagambetov K. Azat ruhtyn kureskery [Fighter of the free spirit]. Almaty: Orkenjet, 2003. 56 b. [in Kazakh]

Isatay Tajmanuly – Azattyq kures sardary [Isatay Taimanuly – judge of the liberation struggle]. Aqtobe. A-Polygraphya, 2016. 288 b. [in Kazakh]

Kasymbaev Zh. Kazakstan tarihy (XVIII – gasyr - 1914) [History of Kazakhstan (XVIII century-1914)]. 8-synypka arnalgan okulyk. Almaty: Mektep, 2004. 246 b.

Kenzhaliev I. Isataj-Mahambet [Isatai-Makhambet]. Almaty: Kazakstan, 1991. 190 b. [in Kazakh]

Kenzhaliev I. Mahambet [Makhambet]. Oral, 2003. 182 b. [in Kazakh]

Koigeldyev M. Ultyq sayasy elita (XVIII-XX gg.) [National political elite. (XVIII-XX centuries)]. Almaty: Zhalyyn baspasy, 2004. 400 b. [in Kazakh]

Khazakhstan tarikhy. Kone zamannan buginge deyin [History of Kazakhstan. From ancient times to the present]. 5 tomlyq, 5 tom. Almaty: Atamura, 2010. [in Kazakh]

ҚР ОМА [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 4 к. 1 т. 1974-іс. 230 п. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 2231-is. 669 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 318-is. 133-134 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 51-is. 55-70 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 78 k. 4 t. 8-is. 14-15 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1965-is. 2 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1974-is. 309-310 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1964-is. 95 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1964-is. 332-345 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1964-is. 278 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 280-is. 116 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 4197-is. 69 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1963-is. 398 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 қ. 1 т. 1964-іс. 527 п. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1982-is. 140 p. [in Russian]

CSA of the RK. 78 k. 1 t. 93-ics. 1-2; 4-5; 93; 150 pp. [in Russian]

Narodno-osvoboditelnoe dvyzhenie kazahov v 1836-1838 g. [Kazakh People's Liberation Movement in 1836-1838]. Almaty: Gylym, 1992. 480 s. [in Russian]

Orynbor oblystyq memlekettik arhyvi [Orenburg Regional State Archive]. 6 k. 10 t. 1127 is. 1 p. [in Kazakh]

Riazanov A. Vosstanie Isataia Taimanova (1836-1838 gg.) [The Uprising of Isatai Taimanov (1836-1838)]. Almaty: Altyn Orda, 1991. 102 b. [in Russian]

Saray A. Isataj-Mahambet taryhy [History of isatai-Makhambet]. Almaty, 2012. 527 b. [in Kazakh]

Saray A. Isataj-Mahambet [Isataj-Mahambet]. Almaty: Olke, 1997. 408 b. [in Kazakh]

Shamgonov A. Uly dala batyry-taimannyn uly Isatai. [Batyr of the Great Steppe-Taiman's son Isatay]. II-kitap. Nur-Sultan, 2019. 408 b. [in Kazakh]

Shamgonov A. Uly Dala batyry – Taimannyn uly Isatai [Batyr of the Great Steppe-Taiman's son Isatay]. 1-basylym. Atyrau: Agataj, 2018. [in Kazakh]

**МАЗМҰНЫ
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Ташқараева Ә.М., Кумеков Б.Е. «ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	5
Төлебаев Т.Ә., Шорманова А.И. СТАТИСТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	15
Анисимова И.Ю., Рамазанова Ф.С. ПРОБЛЕМАТИКА ПОВСЕДНЕВНОСТИ В ИСТОРИОГРАФИИ XX-XXI ВЕКА	30
Үскәк А., Zhumatay G. THE EXPERIENCE OF ORGANIZING MEASURES TO TRANSLATE OFFICE WORK INTO KAZAKH LANGUAGE (1923-1925)	40
Мамытова С.Н., Сулейменова К.К. ПРИМЕНЕНИЕ IT ПРИ ИЗУЧЕНИИ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ИСТОЧНИКОВ И МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ МАССОВОГО ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ В 30-е ГОДЫ XX ВЕКА: ОПЫТ 3D РЕКОНСТРУКЦИИ	48

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEW HISTORY
НОВАЯ ИСТОРИЯ**

Шамғонов А. 1836-1838 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС.....	59
Жумагамбетов Т.С., Сундетова А.Н. «КАГАНЫ И ХАНЫ «ЙЕКИ МОНГОЛ УЛУСА.....	72
Маргулан А.С. К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ УРУС ХАНА ПРАРОДИТЕЛЯ ОСНОВАТЕЛЕЙ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА ЖАНИБЕКА И КЕРЕЯ	80
Атангаева Б.Ж., Сайранбекова Ұ.С., Ахметова Р.Д. ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК: ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XX Ғ. БАСЫ).....	90

**XX-XXI ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
HISTORY OF THE XX – XXI CENTURIES
ИСТОРИЯ XX – XXI ВВ.**

Нурпеисов Е.К., Жусуп С.А. ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ О СУВЕРЕНИТЕТЕ АЛАШ	101
---	-----

Сыздыкова А.М., Аманова А.С., Молдакимова А.С.
 БАЙЛАР МЕН КУЛАКТАРДЫ ЖОЮ БАРЫСЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ЕРТІС ӨңІРІ
 ХАЛҚЫНЫҢ ҚАРСЫЛАСУ КӨңІЛ-КҮЙІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ111

Исмагулов Ұ.Ш., Исмагулова Д.М.
 ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕР НОРМАСЫН ЖАСАҚТАУ
 ЖӘНЕ ЖЕР ҚОРЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1917-1930 ЖЖ.).....121

Қасымова Д.Б., Құдайбергенұлы Б., Мамраймов С.Д.
 СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ «ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ІСІ»
 ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН БАСШЫЛЫҒЫНЫҢ ҰСТАНЫМЫ132

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
 ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY
 ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ**

Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р.
 ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
 МАВЗОЛЕЯ АЛМАТ-ТАМЫ В СЕВЕРНОМ ПРИАРАЛЬЕ
 (В КОНТЕКСТЕ ОХРАННО-РЕСТАВРАЦИОННЫХ РАБОТ НА ПАМЯТНИКЕ)142

Ёлгин Ю.А.
 ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО САЙРАМА:
 К ЮБИЛЕЮ АКАДЕМИКА Б.А. БАЙТАНАЕВА.....160

Сайкенева Д.К., Морякова М.Т.
 РИТУАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ СОБАКИ В РОДИЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ КАЗАХОВ172

**РЕЦЕНЗИЯ
 СЫН-ПІКІР
 REVIEW**

Кыдыралина Ж.У.
 РЕЦЕНЗИЯ НА РУКОПИСЬ СБОРНИКА ДОКУМЕНТОВ
 «ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ. КАЗАХСТАН. 1945-1959 ГГ. ТОМ 4»
 (АЛМАТЫ, 2022. – 748 С.).....181

**ЮБИЛЕЙ
 МЕРЕЙТОЙ
 ANNIVERSARY**

**ВИДНОМУ УЧЕНОМУ – ЭТНОЛОГУ-ПАМЯТНИКОВЕДУ
 С.Е. АЖИГАЛИ ИСПОЛНЯЕТСЯ 70 ЛЕТ!**.....185

ТАРИХШЫ БЕРЛІБАЕВ БАҚДӘУЛЕТ 70 ЖАСТА!.....189